

Cahid KAZIMOV*

MÜASİR AZƏRBAYCANDA ETNOKULTUR VƏ DİL SİTUASIYASI XÜLASƏ

Məqalə ümumən etnokultur və dil situasıyası problemlərinə həsr edilmişdir. Burada müasir Azərbaycanda ana dilinin işlək vəziyyəti, o cümlədən respublikamızda etnokultur və dil situasıyasına xüsusi diqqət yetirilir. Dil situasıyası konsepsiyasının hazırlanması, Azərbaycanda dil mənzərəsi, müasir Azərbaycanda dil situasıyasının başlıca xüsusiyyətləri, müəyyən münasibətlərin həmin situasıyasının dəqiqləşməsindəki rolu əsaslandırılır, həmçinin də dil situasıyası tipləri arasında funksional xüsusiyyətlər tədqiq edilir. “*Dil situasıyası*” sosiolinqvistikanın mühüm bir obyektinə kimi təhlil olunur. Dil situasıyasının əsas tipləri, həmçinin onun obyektiv faktor və parametrləri məsələlərinə baxılır. Məqalənin diqqət mərkəzində digər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda Dövlət dilin istifadəsi, ikidillilik, çoxdillilik problemləri, onların normativ aktları müxtəlif sferalarda üzrə səciyyələndirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, etnokultur və dil situasıyası sosiolinqvistikanın əsas kateqoriyalarından biridir. O, hər hansı dövlətdə dil siyasətinin işlənməsi, təcridən inkişaf etdirilməsi ilə də müəyyənləşir.

Tədqiqatda 3 mühüm dil situasıyası komponenti izah edilir: 1) funksionallaşan dilin sosial şərtləri; 2) dilin müxtəlif sferalarda (sahələrdə) və mühitdə istifadəsi; 3) forma dildə mövcuddur.

Açar sözlər: *etnokultur, dil situasıyası, ikidillilik, bilinçizm, sosial aspektlər, çoxdillilik.*

Dil xalqın tarixi, sosial həyatı, etnokulturologiyası ilə üzvü surətdə bağlı olub, cəmiyyət daxilində təşəkkül tapmışdır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi xalqın taleyi ilə birbaşa əlaqədardır. Dilin sosial möhiti ilə sosiologiya, daha doğrusu, sosial linqvistika elmi məşğul olur.

Bu baxımdan Azərbaycan dili türk dilləri arasında mövqeləri daha çox möhkəmlənən dillərdən biridir. Həmin dil Dövlət idarələrində, kommunikasiyada, KİV-də, internet şəbəkələrində, müasir beynəlxalq tədbirlərdə parlaq mövqe nümayiş etdirir. Dünyanın, demək olar ki, hər yerində Azərbaycan dilində də danışılır. Eyni zamanda, Türkiyə türkcəsi Azərbaycan dilinə çox yaxın olduğu üçün bu dil də beynəlxalq səviyyədə istifadə olunmaqdadır. Bu və ya digər faktlar Azərbaycan dilinin müasir dövrümüzdə təsir və nüfuzunun artığını göstərir. Bu gün müstəqillik yolunda inamla irəliləyən Azərbaycanda dil situasıyası haqqında bir şey demək və hər hansı əhatəli konsepsiya haqqında fikir söyləmək qeyri-mümkündür. Burada xalqın bütün maraqlı tərəfləri təmin edəcək fikir söyləmək mümkün deyil. Həlbuki belə bir konsepsiyanın işlənilməsinə hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Bu konsepsiya Azərbaycan dilçiliyinin inkişafından tutmuş respublikada ana dilinin və xarici dillərin tədrisi problemlərini də əhatə edə bilərdi. Onda bizim xalqın gələcək strateji arzuları əks olunardı. Belə bir konsepsiya xalq tərəfindən layiqincə qəbul olunur ki, o, xalqın gündəlik tələbatına cavab versin və yaxın və uzaq perspektivləri nəzərə alsın. Bu konsepsiya dilçiliyin və Azərbaycan dili haqqında dövlət proqramını qloballaşma şəraitində nəzərə alınmalı

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: cahid.ismayilov@gmail.com

dır. “*Bu məqsədlə Azərbaycanda dil situasiyası diqqətlə öyrənilməli və bütün incəlikləri nəzərə alan sənədlər hazırlanmalı və respublikada dil mənzərəsi yaxından izlənilməli və yalnız bundan sonra həmin sənəd ümumrespublika səsverməsi ilə qəbul edilməlidir*” [Vey-səlli:2022, s.96].

Nadir Məmmədlinin fikrincə, “*Sosiolinqvistika dil və cəmiyyət arasındakı əlaqəni, situasiyanı öyrənir, sinif, cinsiyyət, yaş və mədəniyyət kimi sosial amillərin dilin istifadəsinə və onun variantlarına necə təsir etdiyini araşdırır*” [Məmmədli:2024, s.5-9]

Sosiologiya bir elm kimi sosial həyatın, sosial sferalarının müxtəlif tərəflərini deyil, onu qarşılıqlı təsirdə və münasibətdə olan bütün istiqamətləri ilə birlikdə tam bir proses kimi öyrəndiyi halda, sosiolinqvistika dil situasiyasının xarakterini müəyyənləşdirir. İlk növbədə, burada cəmiyyətin milli-mənəvi sferasının dəyişməsi, **istifadə olunan dillərə münasibət** konteksti əsas götürülür. Bu kontekstdə *etnos-dil-mədəniyyət* üçlüyü fəaldır və demək olar ki, etnokulturologiya elmini də meydana gətirmişdir.

Etnokulturologiya – etnologiya və kulturologiyanın qovuşduğundan ibarət elmin adıdır. Etnik mədəniyyət onun əsas predmetidir. Bu elm etnopsixologiyasının meydana gəlmə amillərini, onun funksionallaşması xarakterini öyrənir. Həmçinin də, “*bu elm etnosun, xalqın ümumi milli yaddaşını, etnosun dil situasiyasını nəzərdən keçirir*” [Степанов: 1976, s.44-45]. Hər bir xalqın tarixi inkişafı, kultural dəyərləri, etnik şüuru, dilə mənsubluğu, Dövlət dilinin əhatəsində olan azsaylı xalqların dilləri və s. bu elm yolu ilə araşdırılır.

Beləliklə, dil situasiyası adı altında “*dillərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini, böyüklüyündən kiçikliyinə qədər asılı olmayaraq hər bir xalqın ümumi həyatında rol oynayan konkret tip-ləri, müəyyən tarixi mərhələdə inkişafı başa düşülür*” [Аврорин:1975, s.276 s]

Etnokulturologiya elmi etnosa mədəni mühitin təsirini, onun inkişafını da araşdırır. Etnik mədəniyyət etnokulturologiyanın predmetidir. Burada mədəniyyətin etnik və dil aspektləri, eləcə də etnik identliklik məsələləri nəzərdən keçirilir. Bu məsələlər qloballaşma şəraitində də birbaşa sosiokultur situasiyanın xarakterini aydınlaşdırır. Bu təhlilə göstərir ki, etniklik amili “*situativ*” xarakter kəsb edən hadisədir. Həmin hadisə insanın mədəni yaradıcılığına, “*Avropasentrik*” ənənəyə əsaslanır və bu istiqamətdə etnokultur aktivlik müşahidə olunur. Etnokultur informasiya dil vasitəsilə verilir. Etnoslar haqqında mədəni-millət kolorit dilin vahidləri ilə ötürülür. Tipik situasiyalar dilin frazeologizmləri, metaforları, simvolları, etalonları, stereotipləri və s. ilə yaradılır. Stereotiplər etnomədəni məkan hadisəsidir. Bunlar həmişə millidir. Emosional təsirləri aktivdir. Bu vasitələr mədəni informasiyanı qoruyub saxlayır. Bu baxımdan Azərbaycanda dillər iki və bir çox dilin bir-birinə təsiri mürəkkəb və çoxaspektli hadisə kimi səciyyələnir. İndi dil və cəmiyyət, dil və etnik-demografik mədəniyyət, regional və sosial dialektlər və ictimai xarakterli ayrı-ayrı dil amiləri və hadisələrinin bir-birinə diaqnostik təsiri kimi bir çox qeyri-münasib durum meydana çıxır. Buna örnək olaraq, ikidillilik və çoxdillilik şəraiti nəticəsində hər hansı bir dildən istifadə edənlərin kəmiyyətə azalması və həmin dilin işlənməsinin funksional imkanlarının daralması kimi məsələlər həmin qeyri-münasib durumu xarakterizə edə bilər. Qeyd edək ki, “*cəmiyyət-dil*” sxemi bu məzmunun çərcivəsindədir.

Dünyanın müxtəlif regionlarında ölkənin dil mənzərəsini, cəmiyyətin dil həyatını öyrənən terminoloji vahid “*dil situasiyası*” adlanır. Azərbaycanda istifadə olunan dillərin kəmiyyəti yaxud digər dil formaları dil situasiyasının əsasını təyin və təşkil edir. Bunlar birlikdə funksionallaşır və başlıca sosial funksiyaları uğurla yerinə yetirir. Dil situasiyası bir dilin müxtəlif formalarını yaxud bir neçə dilin sərhədlərini, coğrafi və ya inzibati əlamətlərini müəyyənləşdirir. [Словарь социолнгвистических терминов: 2016].

Dil situasiyasının növbəti karakteristikasını aşağıdakı xüsusiyyətlər üzrə öyrənmək olar: 1) dil situasiyasının komponentləri- bir, iki və ya bir neçə dilin formaları əsasında dəqiq-ləşir; 2) dil situasiyasının sərhədləri tədqiq edilən regionun yaxud administrativ (inzibati)-ərazidə yaranması ilə təsadüf olunur. Beləliklə, dil situasiyası sosial-kommunikativ sistemdə əsas yer tutur, obyektiv və subyektiv faktorlarla şərtlənir. Bu sistemdə birkomponentli və çoxkomponentli dil situasiyaları mövcuddur. Birkomponentli dil situasiyası ərazidə, dövlət daxilində fəaliyyət göstərən bir dillə (ərazidə dialekt olmur) xarakterizə olunur. Bu tip dil situasiyalarına nadir hallarda rast gəlmək olur. İslandiya belə dil situasiyası mövcuddur. Həmin tip çoxkomponentli dil situasiyasına birləşir. Çoxkomponentli dil situasiyası- sosial-kommunikativ sistemdə bir sıra komponentlərə əsasən təqdim olunur, müxtəlif dillərin idiomları burada əsas sayılır: regional koynə, bir dilin mövcud olan forması, ərazidə fəaliyyət göstərən dialektlər, sosial dialektlər, bir dilin funksional üslubları. Bu tip dil situasiyası adətən birmillətə məxsus dövlət və endoqloss dil situasiyasını özündə cəmləşdirir. Koreya Demokratik Respublikası buna nümunə göstərmək olar. Koreya ədəbi dilində bir çox dialektlər (Şimal-Cənub, Şimal-Şərq və Mərkəzi dialektlər vardır. [<https://cyberleninka.ru>]

Azərbaycanda etnokultur və dil situasiyası unikal əlamətləri ilə fərqlənir. İlk dövrlərdə Azərbaycanda mövcud olan və gəlmə etnosları arasında çoxdillilik müşahidə olunmuşdur. İkidilliliklə bağlı Azərbaycan əhalisinin tərkibinə müraciət edək: Milli azlıqlar Azərbaycan ərazisində 9,4 faiz təşkil edir. Azərbaycanda etnik müxtəliflik Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya, İtalya kimi ölkələrdə olan müxtəliflikdən artıq zəngindir. Fearon indeksində Azərbaycanda etnik zənginliyin bəzi Avropanı ötüb keçdiyini vurğulayır. İndi Azərbaycanda ölkənin çoxluq olan hissəsi – azərbaycanlı əhali ilə bircə, bir çox başqa millət, etnik azlıqlar da yaşayırlar. 1999-cu il əhalinin siyahıya alınmasına görə Azərbaycanda yaşayan əhalinin 90,6 faizini Azərbaycan türkləri, 9,4 faizini isə milli azlıqlar və etnik qrup təşkil edənələr, o cümlədən ləzgilər 2,2 faiz, ruslar 1,8 faiz, talışlar 1 faiz, avarlar 0,6 faiz, türklər 0,5 faiz, gürcülər 0,2 faiz, kürdlər 0,2 faiz, ukraynalılar 0,4 faiz, yahudilər 0,2 faiz və başqaları təşkil edirlər.

İkidillilik bu gün sosial məsələdir. Beynəlxalq səviyyədə mədəni, iqtisadi, ticari, hərbi və s. əlaqə və münasibətlərin artması, ayrı-ayrı fərdlərin bir ölkədən başqasına sərbəst gediş-gəlişi müxtəlif dillərdən, xüsusilə də beynəlxalq dillərə çevrilmiş türk və ingilis dillərindən istifadəni də qaçılmaz edir.

Qeyd edək ki, bəzi ölkələrdə əhalinin 18-20 faizi ikidillilik şəraitində yaşayırlar. İkidilliliyi elmi dildə bilinçvizm də adlandırırlar. Azərbaycanda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, ruslar, Ahısqa türkləri, ləzgilər, talışlar, tatlar, lahıclar, udinlər, inqloiyalar, avarlar, ruttullar, tabasaranlar, xınalıqlar və s. kimi böyük və kiçik xalqların nümayəndələri yaşayırlar və onlar evdə, məişətdə öz dillərində də danışırlar. Sovet dönməsində rus dili Azərbaycan əhalisinin ikinci dili sayılırdı. Müstəqillik dövründən sonra isə Azərbaycanda durum dəyişmiş və artıq ikinci dil kimi ingilis dili götürülür. Ölkə əhalisinin 90 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edir və təbii ki, respublikanın dövlət dili də Azərbaycan dilidir.

Sosiolinqvistik elmi müxtəlif və çətin dil problemlərini, o cümlədən ikidilliliyi həll etmək, yoluna qoymaq üçün böyük önəmi olan dilçilik sahəsidir. Dilçilik elmi öz araşdırma obyektinə uyğunlaşaraq, növbəti mərhələdə sosioloji elmə çevrilir. Bu zaman qaynaq dilin dəyişməsinə təsir göstərən əcnəbi faktorları və s. düzgün müəyyənəşdirmək gərəklidir.

Dillərin sosial aspektlərini, yəni inkişaf qanunauyğunluqlarını bilinçvizm- ikidillilik də səciyyələndirir. Bu şəraitdə ikidillilik də inkişaf edir. Həmin inkişafda cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsinin rolu və əhəmiyyət (önəmi) artır. Bu dillərdən birinin sosial funksiyaları

genişlənir. Həmin dillərin arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər yaranır və inkişaf edir. Demək, ikidillilik linqvistik elməni çoxdan maraqlandıran məsələlərdəndir. L.V.Şerba koordinativ, subordinativ və qarışıq ikidilliyi fərqləndirirdi. [Щербач:1912]

Koordinativ ikidillilikdə insanlar hər iki dildə sərbəst danışirlar. Hətta həmin dillərdə insanlar istənilən mövzuda spontan mərəzə də edə bilir, fikrini izah etməyi bacarır. Əslində bu nadir hadisədir və çox istedadlı adamlara müyəsər olan bir səriştədir. Subordinativ ikidillilik isə o durumda olur ki, insan bir dildə rəvan və axıcı danışdığı halda, ikinci dildə həmin rəvanlığı və axıcılığı nümayiş etdirə bilmir. Bunlardan fərqli olaraq, qarışıq ikidillilik insanın tez-tez bir dildən başqa bir dilə keçməsi, cümləni bir dildə başlayıb digər dildə tamamlaması ilə xarakterizə olunur. İkidillilikdən bəhs edəndə dildən aktiv və passiv istifadənin yolları da xüsusi olaraq qeyd edilir. İkidilliliyin araşdırılması ilə bağlı 4 mühüm məsələ də xüsusi olaraq qabardılır: ikidilliliyin dərəcəsi, funksiyası, alternativləri və interfe-rensiya hadisəsi.

Milli-əcnəbi ikidilliliyi bərabərhüquqlu və kütləvi sosiolinqvistik planda_ qarışıq və subordinativ (yarımçıq) aspektdə təsnif etmək mümkündür. Yarımçıq ikidillilik adı altında eyni olmayan səviyyə ana dili və digər əcnəbi dillərinin malik olduğu qarşılıqlı ünsiyyətdə qarşılıqlı anlaşma təmin olunur. Bu zaman interfe-rensiya hadisəsi yaranır: *“İnterfe-rensiya iki struktur, dilin elementlərinin qarşılıqlı təsir hadisəsi olub ikidilli əhalinin qarşılıqlı ünsi-yəti prosesində baş verən hadisədir”* [Дешериев:1972, s.28].

Buna bənzər definisiya ilə də tanış olaq: *“Strukturun dəyişməsi yaxud bir dilin struktur elementi adı altında başqa dilin təsir imkanları”* [Баранникова: 1987, s.88].

Bəzən ikidillilik şəraitində yanlışlıq da müşahidə olunur. Əlaqə və münasibətdə olan dillərin həqiqi uyğunluğu nitq normasında üzə çıxır. Yanlışlıq buradan meydana çıxır. Bölgədə işlənən iki dildən birinin normadan kənaraçıxması, hansı ki, bilinqvizm nitqdə müşahidə olunur, nəticədə dillərin kontaktı (əlaqəsi) yaranır və bu hadisə deyildiyi kimi interfe-rensiyadır.

Sosial hadisə kimi dilin təbiəti onun qoruyucu (mühafizə edən) funksiyası ilə də şərtlənir. Bu, ikidillilik şəraitində daha çox gercəkləşir. Bu zaman milli dilin sabitliyi və vahidliyi təmin olunur. Misal üçün: rus dilindəki *“kartofel”* sözü yəkut dilində *“xortuoşuy”*, Azərbaycan dilində *“kartof”*, qazax dilində *“beşet”*, *“prokuror”* sözü qazax dilində *“purkorel”*, Azərbaycan dilində *“stol”* sözü tələffüzdə *ustel, ustol* şəklində mənimsənilmişdir. Dilin qoruyucu ənənəsi-funksiyası dilin inkişaf ənənəsinin əksinə çıxış edir. Misal üçün: cümlə quruluşunda olan oxşarlığa baxaq: *Dni vıstro idet* (rus dilində), *Künder tez ötip jatır* (qazax dilində), *Günlər tez gəlib keçir* (Azərbaycan dilində) Bu ana dillərinin sadə cümlələrinin oxşarlıq normasıdır.

İkinci dildə dil attraksiyası nitq səviyyəsində də ortaya çıxır. Əlaqəyə girən dillərin bir-birinə təsiri attraksiyanın məzmunu ifadə edir. Əlbəttə, onların strukturu bir-birinə yaxındır.

B.A.Serebrennikovun fikrincə, dünyada heç bir dil şüşə qapağın altında inkişaf etmir. Ətraf mühit daimi o dilə təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır [Hacıyev:1975]. Bu cür qanunauyğunluq yalnız dil kontaktları nəticəsində baş verir.

Qafqaz dillərin yayıldığı coğrafi ərazidir və burada dil daşıyıcılarının etnik müxtəlifliyi hələ tarixən mövcuddur. Qafqaz xalqları, əlbəttə, öz etnik atributları ilə yaşamış və yaşayırlar. Onların mədəni, siyasi, sosial əlaqələrinin yaranmasında və inkişafında dil anlaşması, bir-brini başa düşmələri mühüm faktorlardandır. Akademik T.Hacıyev yazır: *“Dil xalq yarananda yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək, təbii surətdə dəyişir”* [Hacıyev:1975, s.37-38].

Qafqaz arealı dil əlaqələrinin sosial aspektlərinin, dil situasiyasının öyrənilməsi üçün mühüm potensiala malikdir. Bu arealda irili-xırdalı xeyli sayda xalqlar yaşayırlar. Onların hər birinin spesifik dil kodları, sosial biçimləri mövcuddur. Azərbaycan dilinin isə bu arealda xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Həmin arealda çoxdilliliyin formalaşması üçün əsas sayılan dillərin sosiolinqviistik və linqviistik funksiyalarının tədqiqi, əlbəttə, çox önəmlidir. Həmin əlaqələrin geniş yayıldığı konkret çoxdilli areallarda əlaqədə olan dillərdən biri tarixən mənsub olduğu qrupun cəmiyyətdəki durumundan asılı olaraq aparıcı mövqeyə malik olur, bu, müxtəlif dil qruplarının ümumüsiyyət vasitəsinə çevrilməsini şərtləndirir.

Bu baxımdan Azərbaycanda dil situasiyasının Qafqaz dilləri ilə kontaktını öyrənmək, həmin bölgədəki dillərin kəmiyyətini, işləkliyini, formalaşma tarixini, bu dillər arasında olan əlaqə və münasibətlərin xarakterini, hansı dilin baza rolunu oynadığını, yəni mövqeyini, həmçinin də tarixi-sosial vəzifəsini müəyən etməyə imkan verə bilər.

Qeyd edək ki, ikidillilik və bu dillər arasında olan əlaqələr Qafqaz bölgəsində əzəldən dərin kök salmışdır. Bu kontaktlar Azərbaycan dilçiliyində nisbətən çox az tədqiq edilmişdir. Dil əlaqələrinin bu ərazidə intişarı, qarşılıqlı rolu və Azərbaycan dilinin bu arealda yeri, mövqeyi, əlaqələrin psixolinqviistik, sosioloji və fəlsəfi aspektləri və s. dərindən nəzərdən keçirilməmişdir.

V. Qucaşyanın araşdırmaları xüsusi önəm daşımış, bəzi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Alimin fikrincə, türk dilinin bu ərazidə hazırda mövcud olan dillərlə müxtəlif əlaqə və münasibətləri eramızın əvvəllərindən (bəlkə də bir az əvvəl – başlamış, y.e-nin VII əsrinin 20-30-cu illərindən Albaniyanın Xəzər hakimiyətinə daxil olması və bu dövrdə həmin əraziyə bir çox yeni türk tayfalarının köçürülməsi, eyni zamanda türk mənşəli ümum-xalq Azərbaycan dilinin yaranması ilə səciyyəlidir [Гукася:1973, s.18-48].

Əlaqə və münasibətlər nəticəsində Azərbaycan dilindən Qafqaz dillərinə xeyli sayda sözlər keçmişdir. Məsələn, ləzgi dilinə keçənlər: *ad, bağça, gözəl, güzgü, dərin, düşmən, köhnə, qarpız, qızıl, quş, sərni, çəltik, şirin, yaylaq, turp, paltar, saçaq* və s. Gürcü dilinə keçən sözlər: *qonaq, qoçaq, tutsaq, körpə, keçəl, ocaq, otaq, pul, manat, papaq, polad, toxa, çəkmə, çomaq, çolaq, ciyər, çəkiç, şüşə, şəkər, yaraq, dolma, çiğırma* və s.

Azərbaycan xalqının etnik tarixinə daxil olan qeyri-türkdilli azərbaycanlılar-talış, tat, kürd, saxur, udin, buduq, qırız, xınalıqlılar və s. arasında yeni keyfiyyətdə ümumüsiyyət vasitəsi rolunu – sosial funksiyasını da təmin edir. Bu cür bir qanunauyğunluq nəticəsində həmin bölgədəki ədəbi dillər və azsaylıların dillərinin Azərbaycan dili ilə əlaqə və təsirləri də yeni yöndə daha da inkişaf prosesi keçirməyə başlamışdır.

Azərbaycan dili respublikanın inzibati təsir və əhatə dairəsində yaşayan yazısı olmayan dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna hərtərəfli təsir edərək nəticədə onların müəyyən ərazilərdə yox olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərinə çevrilməsinə səbəb olduğu halda, kiçik yazısı olmayan dillərin Azərbaycan dilinə təsiri çox az özünü göstərmiş, bu cəhət dialekt çərçivəsindən kənara çıxmamış və əsas etibarilə substrat səciyyəsi kəsb etmişdir.

Əski Azərbaycan dili ilə sıx bağlılıq təşkil edən həmin dillərdə qorunub saxlanılan bir sıra qədim türk elementlərinin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi, türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi, tarixi dialektologiya, etnogenetik araşdırmalar və s. cəhətdən olduqca önəmlidir.

Beləliklə, tarixən Qafqazda yaşayan bir çox müxtəlifdilli xalq və etnik qruplar ümumüsiyyət vasitəsi olmuş bu dillərin və etnosların xalq kimi formalaşması və inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Azərbaycanda dil situasiyasının bu areallardakı mövqeyinin müəy-

yənləşdirilməsinin, xalqların etnik tarixinin, onların etnogenez problemlərinin, araşdırmalarda arxeologiyanın, əlyazmaların, tarixi-mədəni özünəməxsusluğun həm elmi-nəzəri, həm də çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

Ölkədə dil situasiyası və ikidilliliklə əlaqədar digər problemlərlə də qarşılaşırıq. Bir həqiqətdir ki, millətin, yurdun varlığı ana dilinin varlığına bağlıdır. Əgər biz bu gün dilimizi hansısa dilin içərisində əridirik, itirirsə, demək, xalqı, milləti də əridir və itiririk. Bəzi Avropa ölkələrində yaşayan soydaşlarımız orada böyüyən övladlarının könüllü assimilyasiya riski qarşısında olduğundan gileylənir. Valideynlərin məsuliyyəti öz yerində, bunun qarşısını almaq üçün dövlət xətti ilə nə kimi tədbirlər görülür? Razılaşaq ki, dilimizin mövcudluğunu qorumağa, inkişafını təmin etməyə ilk öncə Vətənimizdən başlamalıyıq. Son vaxtlar ölkədə üçdilli bağça və məktəblərin get-gedə artması, reklamların əcnəbi dillərdə yazılması ilə bağlı həyəcan təbili çalınır.

Sosiolinqvistik aspektlərdən biri də sosial dialektlərin mövcudluğu məsələsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, *“sosial dialektlərin varlığı son nəticədə cəmiyyətin sinfi diferensiasiyasından yaranır, amma həmin sosial diferensiasiyanın konkret formaları müəyyən sinif nümayəndələri ilə müstəqim şəkildə bağlı deyildir. Dil hadisəsinin sosial mənşəyi çox müərkəb biçimdə onun ictimai funksiyası ilə çulğalaşmış olur. Bunu oxşar sosial mühitdə dilin ayrı-ayrı səviyyələri kimi dialektin və yarım-dialektin olması göstərir”* [Жирмунский:1968, s.32-33].

Müasir Azərbaycan dili ilə bağlı həll olunacağı gözlənilən sosiolinqvistik aspektlərdən qısa da olsa, bəhs etməyi vacib bilirik. Çünki bu aspektlər birbaşa dil situasiyası ilə bağlıdır.

1. Azərbaycan dilinin sosial şərtləndirilməsi problemi. Linqvistikada dilin sosial şərtləndirilməsi bir problem olaraq qalır. Hələ qədim dilçilər dilin insan cəmiyyəti ilə sıx bağlılığından çox bəhs etmişlər. Dilin sosial təbiəti ondan istifadə edəndə ictimai səciyyə kəsb edir. Dil cəmiyyətin həyatında olan dəyişmələri inikas etdirir. Bu inikasın xarakteri dilin inkişaf tempindən, dilin sosial təbiətindən, ölkədə dil situasiyasından asılıdır. *«Cəmiyyət-dil»* sxemi bu məzmunu əhatə edir. Həmin hipoteza Sepir-Uorfa məxsusdur. İndiki vaxtda dilin sosial şərtləndirilməsi öyrənməkdən ötrü iki istiqamətə diqqət yetirmək lazımdır: 1) dilin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi ilə sıx şəkildə bağlıdır; 2) sosial şərt dili inkişaf etdirir, funksionallaşdırır və dil situasiyasının xarakterini aşır.

2. Azərbaycan dilinin sosial diferensiallaşması. Funksional diferensiallaşma cəmiyyətin inkişafı, sosial həyatın yeni dairələrinin meydana gəlməsi ilə müəyyən edilir. Bundan savayı, *üşlubi difernsiallaşma təzahürü* də mövcuddur. Hələ sovet dövründə KİV-in fəaliyyəti ilə bağlı, ələlxüsus da, 1960-cı illərdən sonra müasir Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarında, eləcə də strukturu sistemində çox mühüm inkişaf və irəliləmə xüsusiyyətləri özünü göstərməyə başlamışdır. Medianın dilində xüsusi əpitetli standartların meydana gəlməsi, həmçinin mürəkkəb cümlələrin eyni struktur tiplərinin yaranması məhz müasir dövrün məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir. Müasir Azərbaycan dilində baş verən sosial dəyişmələrdən biri də fərdi meyillərlə bağlı söz düzəldilməsi və sözlərin dialektlərdən alınaraq işlədilməsindən ibarətdir. Dildə bu istiqamətdə sözartımı əməliyyatı aparılması çox zaman leksik-semantik normaların pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

3. Sosial inkişafın şərtləri və dilin funksionallaşması;

4. Azərbaycan dilinin sosial təbiəti;

5. Ədəbi dil;

6. Ərazi dialektləri;

7. Loru sözlər;

8. Professional və qrup şəklində olan jarqonlar. Gənclərin işlətdiyi jarqonlar;

9. Dilin sosial şərtləndirmə prosesi və qarşılıqlı təsirlər;

10. Dil prosesinin sosial konteksti;

11. Ədəbi dil və ərazi dialektləri arasında qarşılıqlı münasibət;

12. Dilə sahib olmanın (yiyələnmənin) sosial aspektləri [Жирмунский:1968, s. 188 s.]

Bilinqvizm ilə əlaqədar bir məsələ, onun onomastika ilə bağlılığı. İkidillilik şəraitində onomastik vahidlər bir neçə dildə tələffüz olunur və yazılır. İkidillilik şəraiti toponimlərdə variantlılıq yaradır. Gürcüstanda; *Kaxeti\Kaxetiya, Abxazeti\Abxaziya, Alazani\Alazan* və s.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, paralelliyi bilinqvizim hadisəsini əmələ gətirir. Elə bu prosesdə dilin lüğət tərkibi, xüsusən onomastik leksikanın zənginləşməsi üçün zəmin yaradılır. Bilinqvizim hesabına onomastik leksikanı zənginləşməsi halı SSRİ ərazisində yayılmış dillərdə daha çox müşahidə olunur. Yəni bu joğrafi regionda rus dili geniş yayıldığından mənsəcə rus dilinə məxsus onomatik vahidlər digər xalqların dillərinin onomatik leksikasının tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Onomastik leksikanın mühüm komponenti olan toponimlər arasında belə halı daha çox müşahidə etmək olar. Faktlar: rus-Azərbaycan ikidilliliyi: Krasnoselo, Vladimirovka, Qolovino, Razin və s., rus-özbək ikidilliliyi: Noqornaya, Kurapatkino, Komsomok və s. Rus-türkmən ikidilliliyi: Kamışonovka, Stavropol, Rıbaçey, Krasnovodsk və s. Bilinqvizim hesabına yaranan onomastik vahidlərin unifikasiyasında əsasən 3 xüsusiyyət özünü göstərir: 1. Onomastik vahid bir dildə olduğu kimi, yəni forma dəyişilmədən başqa dildə işlədilir: Nəriman abad, Sabirkənd və s., 2. Tonimin komponentlərindən biri bir dilə, digər başqa dilə məxsusdur: Novokənd, İvanovkəkənd və s., 3. Toponim bir dildən başqa dilə kalkalaşır. Qırğız dilində işlənən Ağqala, rus dilində Belqrod, Üçbaş-Triqolov, Onuy-Desyattidivrka, Qızılqala-Krasnoqorod, Yantiqışlaq-Kovoselik, türkmən dilində olan Kızılsu rus dilinə Krasnovodsk formasında kalkalaşdırılmışdır. Tat mənsəli, tat tərkibli toponim – Kundahar (Qonaqkənd) [Aydəmirova: 1987, s.293].

Beləliklə, ikidillilik şəraitində dillərin lüğət ehtiyatı zənginləşir. Bu şəraitdə şagirdlərin Azərbaycan dilində təlimə hazırlanması üzrə aparılan işin başlıca istiqamətlərindən biri lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Bu prosesdə toponimlər – oykonimlər, oronimlər və hidronimlər mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli, Fəxrəddin. Sosiodilçilik. Dərs vəsaiti Bakı, Mütərcim, 2022
2. Məmmədli, Nadir. Dilçilik və süni intellekt. Dilçilik araşdırmaları, 2024, № 2
3. Степанов, Г.В. Внешняя система языка и типы ее связи с внутренней структурой. Принципы описания языком мира. Москва, Наука 1976
4. Аврорин, В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики) Ленинград, Наука, 1975
5. Словарь социолингвистических терминов. Язык и общество. Энциклопедия. М., 2016
6. Языковая ситуация <https://cyberleninka.ru>
7. Щерба, Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб., 1912
8. Дешериев, Ю.Д., Протченко И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 1972
9. Бараникова, Л.И. Сущность интерференция и специфика ее проявления. Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 1987
10. Серебренников, Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. Изд-во «Наука», М., 1968
11. Насиуев Т. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, BDU, 1975
12. Гукася В.Л. Взаимоотношения азербайд.-кого и удинского языков. Автореф.Баку, 1973
13. Жирмунский В.М. Проблемы социальной дифференциации языков. М.: 1968

14. Aydəmirova F.Q. Onomastik leksikanın bilinçvizm (ikidillilik) hesabına zənginləşməsi. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dir konfransın materialları. Bakı, APİ-nrin nəşri, 1987

ETHNOCULTURE AND LANGUAGE SITUATION IN MODERN AZERBAIJAN SUMMARY

The article is generally devoted to the problems of ethnoculture and language situation. Here, special attention is paid to the functional state of the native language in modern Azerbaijan, as well as the ethnoculture and language situation in our republic. The development of the concept of language situation, the language landscape in Azerbaijan, the main features of the language situation in modern Azerbaijan, the role of certain relations in the specification of this situation are substantiated, and functional features between the types of language situation are also studied. "Language situation" is analyzed as an important object of sociolinguistics. The main types of language situation, as well as its objective factors and parameters are considered. The focus of the article is on the use of the State language in other countries, including Azerbaijan, the problems of bilingualism, multilingualism, their normative acts are characterized in various spheres. The article notes that ethnoculture and language situation is one of the main categories of sociolinguistics. It is also determined by the development and gradual development of language policy in any state.

The study explains 3 important components of the language situation: 1) the social conditions of the functional language; 2) the use of the language in various spheres (areas) and environments; 3) the form present in the language.

Keywords: *ethnoculture, language situation, bilingualism, social aspects, multilingualism.*

ЭТНОКУЛЬТУРА И ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

Статья в основном посвящена проблемам этнокультурных и языковых ситуаций. Здесь особое внимание уделяется функциональному статусу родного языка в современном Азербайджане, в том числе этнокультурной и языковой ситуации в нашей республике. Обосновывается развитие понятия языковой ситуации, языкового ландшафта в Азербайджане, специфические черты языковой ситуации в современном Азербайджане, а также изучаются функциональные особенности между типами языковых ситуаций. «Языковая ситуация» анализируется как важный объект социолингвистики. Рассматриваются основные типы языковых ситуаций, а также их объективные факторы и параметры. В статье рассматриваются проблемы использования государственного языка, двуязычия, многоязычия в других странах, в том числе в Азербайджане, а также характеризуются их нормативные акты в различных сферах. Этнокультурная и языковая ситуация является одной из основных категорий социолингвистики. Это также определяется развитием и постепенным развитием языковой политики в любом государстве.

В статье рассматриваются 3 важных компонента языковой ситуации: 1) социальный контекст функционального языка; 2) использование языка в различных сферах (областях) и средах; 3) форма существует в языке.

Ключевые слова: *этнокультура, языковая ситуация, двуязычие, билингвизм, социальные аспекты, многоязычие.*